

**Պետրոս Թովմասեան, «Վարգավանքը պատմութեան
քառուղիներուն», Երեւան, հեղինակային հրատարակություն,
2018, 182 էջ**

Պետրոս Թովմասեանը հայագիտական շրջանների համար անհայտ դեմք չէ: Նա հեղինակ է երեք մենագրությունների և բազմաթիվ հոդվածների, որոնք նպատակ են հետապնդում լուսաբանելու ոչ միայն հայագիտությանն առնչվող բազում հիմնախնդիրներ, այլև՝ այդ հիմնախնդիրները վեր հանելու և լուծելու տարածաշրջանի ազդեցիկ պետական կազմավորումների պատմության համադրությամբ կամ ամբողջ Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների պատմության հետնախորքի վրա: Սրանում համոզվելու համար բավական է ծանոթանալ նրա «Հայկական լեռնաշխարհը և Միջագետքը(Հին ժամանակներեն մինչև 1թ. Ք. Ե.)», Երևան, 2006, «Արարատ – Ուրարատու Աստուածաշնչի ընդմեջէն (Ուրարատու – Ասորեստանեան պատմական երկարատև պայքարի ազդեցությունը Իսրայելի և Յուդայի թագավորություններու պատմութեան վրայ)», Երևան, 2012, «Արաբական խալիֆայութեան վերջին պատմաշրջանը եւ հայութիւնը (991 – 1258թթ.) (Հայկական ծագումով Արաբական խալիֆաները)», Երևան, 2016, աշխատությունները: Այս ուսումնասիրությունների արժևորումն ու ըստ ամենայնի գնահատումն այլ խնդիր է, որը կփորձենք լուծել առաջիկայում՝ այս տարածաշրջանի հեղինակի համար խնդրո առարկա ժամակահատվածի քաղաքական միավորների պատմաքաղաքական զարգացման օրինաչափությունների ճիշտ ընկալմանը նպաստելու ջանքերով պայմանավորված: Բայց այսօր շատ կարևոր ենք համարում Պետրոս Թովմասեանի Վարգավանքի պատմությանը նվիրված աշխատանքի գնահատումը մի քանի տեսանկյուններից: Առաջին, որ նա իր ամբողջության մեջ ինքնօրինակ է, որովհետև աշխատության շարադրման հեղինակի

ընտրած ձևաչափը տարբերվում է մյուսներից: Երկրորդ. հեղինակն առկա սկզբնաղբյուրների և խնդրին նվիրված ուսումնասիրությունների մանրագնին ուսումնասիրությամբ վեր է հանել այս հոգևոր տաճարի ամբողջական պատմությունը՝ հայոց ողբերգական և հերոսական պատմության մեջ նրա ունեցած դերի գնահատմամբ: Երրորդ. հայոց մշակութային և հոգևոր կյանքի զարգացման մեջ Վարզավանքի դերը լուսաբանված է բոլոր մանրամասներով: Մենագրությունը բաղկացած է հինգ գլուխներից, որոնցում հեղինակը հետամուտ է լինում առանձին խնդիրների, որոնք կարողանում է լուծել փաստերի համադրությամբ քննական վերլուծություններ կատարելու ճանապարհով: Բնական է, որ նա աշխատանքը պետք է սկսեր Վարագա լեռան տեղի և դիրքի, հեթանոսական շրջանի հայոց պատմության մեջ այդ լեռան կարևորագույն դերի ճշտումով և մատնանշումով: Փաստերի հիմամբ և գեղեցիկ ոճով նա այնպես է նկարագրում Վարագա լեռը, որ իրոք այն ճիշտ տպավորությանն է բերում, որ այն սուրբ էր նաև հեթանոսական շրջանում: Եվ այդ սրբության վկայություն է լեռան Վահագի անունից ծագած լինելու հանգամանքը, և նաև այն, որ Վարագ էր կոչվում հեթանոսական տոմարով ամսվա 29 – րդ օրը: Իր երկրաչափություն մասնագիտությամբ ստացած բարձրագույն կրթության հիմամբ Պ. Թովմասեանը կարողացել է ճշգրտել և ամբողջական դարձնել հայոց հեթանոսական տոմարի առանձնահատկությունները, տալ տոմարի՝ որպես գիտության սահմանումը և ապա հայոց հին տոմարի առանձնահատուկ կողմերը: «Տոմարը, - գրում է նա, - ժամանակ չափելու եւ ժամանակի հետ առնչուած այլ հարցերու ուսումնասիրութեանց գիտութիւնն է: Հայ ժողովուրդը աշխարհի հին ժողովուրդներու նման ստեղծած է իր սեփական տոմարը, որոշելու համար ցանքի, բերքահաւաքի եւ այլ գիւղատնտեսական աշխատանքներու ժամանակները: Հայ ժողովուրդը իր տոմարը հիմնած է արեգակի վրայ, այսինքն՝ Հայկական Տոմարը արեգակնային է»: (էջ 13): Հայոց հին տոմարի 30

օրերից ամեն մեկն ուներ իր անունը և Վարագ կոչվում էր, ինչպես նշեցինք, 29 – րդ օրը:

Գլխում հետաքրքիր ճշգրտունք էն արված՝ կապված Հայկի և Բելի մենամարտի վայրի հետ, որը գտնվում է Վարագա Վանքի և Վանա լճի միջև գտնվող մի սարահարթում, Վարագա լեռան ուրարտական թագավորների պաշտամունքի կենտրոնների մեջ ունեցած տեղի և բազում այլ առումներով:

Եզրակացությունը մեկն՝ լեռը սրբավայր է եղել վաղնջական ժամանակներից և այդպիսին շարունակել է մնալ նաև հետագա դարերում:

Գրքի Բ գլուխը նվիրված է Վարագա վանքի հիմնադրմանը: Առասպելականի, երևակայականի, առկա սկզբնաղբյուրների համադրական քննության ճանապարհով հեղինակն իր ընթերցողին այն համոզմունքն է ներշնչում, որ այն ինչ գրում է, հազիվ թե գտնես մեկ այլ տեղ՝ նույն ճշգրտությամբ: Հեղինակը այս գլխին կցել է Ներքին Վարագավանքի եկեղեցիների հատակագիծը, առանձին ցուցակներով տվել է եկեղեցիների և դրանց հիմնադիրների անունները, հիմնադրման ժամանակաշրջանը, առանձին ենթավերնագիր է նվիրել Աշոտ Արծրունու գերությանը, ապա՝ վերադարձին և Վարագավանքը ութմանիկներից հետ վերցնելուն, մի փոքրիկ ենթագլխով էլ՝ Դերենիկ Արծրունու գործունեությանը, որն արաբների կողմից նշանակվեց Վասպուրականի տեր՝ վերականգնելով Արծրունիների իրավունքները և քառորդ դար ապրելուց հետո մահանալով՝ թաղվեց Վարագա վանքում, «որը Վասպուրականի հայության համար կարևոր սրբատեղի էր»(էջ 38):

Գրքի Գ գլուխը ներկայացնում է Վարագավանքը Արծրունիների թագավորության շրջանում: Եվ դա պատահական չէ. այս շրջանում ինչպես Բագրատունյաց, այնպես էլ՝ Արծրունյաց թագավորությունն ապրում է հոգևոր – մշակութային վերելքի ժամանակաշրջան: Այդ հոգևոր - մշակութային վերելքի մի մասն էլ կազմում էր Վարագավանքը, ինչն ապացուցվում է նաև Պետրոս Թովմասեանի

սույն աշխատությամբ: Գագիկ Արծրունին իր ուշադրության կենտրոնում էր պահում Վարազա վանքը, որտեղ գտնվող Փրկչի Սուրբ խաչը նա նորովի զարդարեց, ապա կառուցեց Վարազա Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Կարևոր ենք համարում հեղինակի անդրադարձը Բագրատունիների և Արծրունյաց թագավոր Դերենիկի մերձեցմանը, որի արդյունքում Վարազավանքի վանահայր Անանիա Մոկացին դարձավ Ամենայն հայոց կաթողիկոս: Ճշմարիտ է հեղինակը, երբ գտնում է, որ սրանով Արծրունիները ընդունեցին Բագրատունի թագավորների գերիշխանությունը:

Վարազավանքի քաղաքական դերի գնահատականը հեղինակը տալիս է՝ անդրադառնալով Ապլղարիի իշխանի դավաճանությանը, որի հետևանքով արաբները գերում են Անձևացաց գավառի Դերենիկ իշխանին: Եվ Վարազա վանքի միաբանների անեծքն ու միջամտությունն է ստիպում Ապլղարիբին՝ զղջալ իր կատարածի համար և գերությունից փրկել Դերենիկին:

Ապա հեղինակը դարձյալ տալիս է Վարազա Ս. Նշան վանքի և Ս. Հովհաննես եկեղեցիների կառուցման պատմությունը: Հատկապես հետաքրքիր և գիտական շրջանառության մեջ գրեթե չհանդիպած մի փաստ է մեջբերում Պ. Թովմասեանը՝ վերաբերվող Աշոտ Դ թագավորին, որը Հովհաննես Սմբատի հետ զժտության մեջ էր: Ըստ նրա՝ Աշոտի Վարազա Ս. Նշան այցելությունից հետո է տեղի ունենում եղբայրների հաշտությունը:

Այս գլուխը հեղինակն ավարտում է՝ ներկայացնելով Վարազա Ս. Խաչի պատմությունն Արծրունիների թագավորության անկման շրջանում: Սենեքերիմ թագավորն այն իր հետ տանում է Սեբաստիա և պահում այնտեղ կառուցած Ս. Նշան վանքում: Բայց նրա մահից հետո այն կրկին վերադարձվում է Վասպուրական և պահվում Ս. Նշան վանքի մեջ: Կարևոր է հեղինակի այն մատնանշումը, որ «երբ կը յիշենք Վարազավանք ըսել կ' ուզենք Ներքին Վարազավանքը իր եօթ եկեղեցիներով, որոնց փլատակներէն մաս մը մնացած են մինչեւ օրս,

եւ ոչ թէ Վերելի Վարագավանքը, որ երկար ժամանակէ ի վեր արդէն դադրած է գոյութիւն ունենալէ»(էջ 54):

Վարագա վանքի կենսագրության մեջ կարևորագույն փուլ է կազմում միջնադարյան շրջանը, որը շատ բարդ էր և հակասական: Այդ բարդության և հակասության մեջ Վարագա վանքի հոգևոր – մշակութային և, ինչու չէ, նաև քաղաքական կարևորագույն կենտրոն մնալու ջանքերը, որոնք երբեմն ունենում են ոչ արդյունավետ արդյունք, դարձյալ մանրամասնորեն լուսաբանում և գնահատում է հեղինակը (Դ գլուխ): Այդ մանրամասնությունները կրկնելը մեզ նպատակ չհամարելով՝ պարզապես գնահատում ենք նրա ջանքերը՝ ոչ մի կարևորագույն տեղեկություն բաց չթողնելու տեսանկյունից, վերաբերվեն դրանք վանքին առնչվող քաղաքական անցքերին, նրա օտարերկրյա նվաճումներին դիմակայություններին, տնտեսական, շինարարական և մշակութային գործունեությանը և այլն:

Վանքի մշակութային գործունեությունն առավել լայն թափ է ստանում Մ. Խրիմյանի գործունեության շրջանում, երբ այն միաժամանակ հանդիսանում էր արևմտահայ ազատագրական պայքարի մի դարբնոց, հայոց պատմության և մշակույթի բնօրրան (Ե գլուխ): Դիպուկ է հեղինակի մի վերնագրումը՝ «Վարագավանքը նոր սուրբ Ղազար»: Եթե այս գլխում երևում է վանքի կամարների տակ հայ ազատամարտի գաղափարախոսության կերտման իրողությունը, որի ամենափայլուն վկայությունը «Արծիվ Վասպուրականի» հրատարակությունն էր, ապա վերջին գլխում արդեն մեր աչքի առջևով անցնում է վանքի պատմությունը հայ ազատամարտի և հայոց ջարդերի օրերին: Հեղինակի հայրենասիրական վառ շունչն զգում ես, երբ նկարագրում է Վանի 1915թ. հերոսամարտը, որի ընթացքում թուրքերը հրկիզեցին Վարագավանքը: Այդ թվականից էլ կորավ Վարագա Ս. իսաչը, որը մեկ դարից հետո « կը մնայ իր անյայտ տեղը, եւ հավանական է, որ օր մը ան կրկին անգամ իր գորութեամբ կը յայտնէ իր գտնուելու վայրը...»(էջ 159): Եվ վեջապես գրքին լայն շունչ են հաղորդում Վարագավանքին առնչվող ցուցակները, պատկերները և

մանավանդ զծացուցակները, որոնք մանրակրկիտ աշխատանքի արդյունք են և սեղմորեն արտացոլում են այն բոլոր տարաբնույթ տեղեկություններն ու պատմության դրվագները, որոնց հանդիպում ես գրագետ և բարեխճորեն շարադրված գրքի էջերում:

Աշոտ Ներսիսյան